

BOEKBESPREKINGEN

Twee visies over Luc Huyse (1994), *De politiek voorbij*. Leuven: Kritak, 179 p.

Over de kloof tussen theorie, empirie en een visie op de samenleving.

Een goed in de hand liggende, geen twee honderd pagina's dikke pocket, zonder ellenlange literatuurlijst. Het lijkt dan ook wat onfatsoenlijk een 'wetenschappelijke' beschouwing te formuleren rond een werk dat dan wel door een wetenschapper geschreven, hoofdzakelijk andere doelstellingen lijkt te hebben. Ook de vlotte en toegankelijke schrijfstijl benadrukt de aard van het beoogde publiek.

Het gaat in het boekje eerst en vooral om een pretentieloze oefening in 'giskunde' over de politieke ordening van de eenentwintigste eeuw, met nadruk op de toestand van de oude ordening op het einde van de twintigste eeuw. Deze eigenschap waarschuwt ons nogmaals voor al te academisch gekleurde beschouwingen. Na deze vaststellingen een poging tot kritiek afsluiten en het boekje naast de steeds talrijker wordende denkoefeningen over de politieke ordening plaatsen, zou echter grof onrecht zijn. Het boekje heeft wel degelijk meer in zich. Nu en dan een stok in het hoenderhok; een poging de elementaire bezigheid van de sociologie van vandaag te overstijgen door tot een meer omvattende maatschappijvisie te komen. Een poging tot verklaring van de onmiskenbaar te observeren kloof tussen burger en politiek, eerst vanuit de brede samenleving, met name een brede cultuurtheorie over de samenleving (o heilige individualisering), vervolgens vanuit het systeem zelf -in engere zin- en dan opnieuw vanuit de brede samenleving maar dan meer vanuit het perspectief van politieke elites. Hoofdzakelijk in het daaropvolgende en laatste deel durft de auteur -Mannheim en Elias indachtig- het toch aan een visie op de toekomst te presenteren.

Een algemeen kenmerk van het boekje valt uitdrukkelijk op: de stellingen worden zelden of nooit met stevig empirisch materiaal onderbouwd. (De auteur maakt echter wel krachtig gebruik van individuele casussen ter staving en ter illustratie.). Ook een algemeen theoretisch kader ontbreekt waardoor bos en bomen in elkaar vloeien - de cursieve samenvattingen na elk hoofdstuk laten slechts gedeeltelijk toe om de bomen te onderscheiden. Het zicht op de politieke problemen wordt na het lezen van dit boekje dan ook niet steeds klaarder. Dit doet niets af van andere kwaliteiten van dit werk, dat op zijn minst poogt vanuit een wetenschappers-hoek een meer gefundeerde

bijdrage te leveren aan het debat, een bijdrage die ook nieuwere klemtonen bevat. Dit op zich is reeds een deugd waartoe slechts weinig sociologen zich geroepen voelen. Het minste wat Huyse met zijn boek doet is veel ideeën aanreiken waarover binnen de helaas polemiekschuwe Vlaamse sociologie een uitvoerig en verrijkend debat mogelijk kan zijn, hopelijk gebeurt dit eindelijk ook. En geef toe: de politieke veranderingen pogen te vatten in een paar zoegezegde oude of nieuwere breuklijnen kan dan wel duidelijk en empirisch gefundeerd zijn, veelomvattend begrijpen kan uit deze benadering ook niet steeds verwacht worden en niet zelden zit de grootste verklaring van ogenschijnlijk verklarende en technisch gesofistikeerde multivariate modellen in de onverklaarde variantie (Vgl. Matthijs, 1994). Elke benadering heeft zijn voor en tegen (Vgl. Billiet, 1993). In 'Ondanks beperkt zicht' behandelt Billiet de problematiek van het overstijgen van deze particuliere statistische modellen ter constructie van een algemene kennis over de samenleving. Ik kan mij niet van de indruk ontdoen dat hier het omgekeerde probleem aan de orde is. De weg van een algemene visie over de samenleving naar reeds bestaande empirische inzichten en theoretische kennis ter verrijking, weerlegging of staving, werd niet steeds gevonden.

Ik beperk mij in de meer gedetailleerde kritiek (en debat) tot één verklaring - individualisering - en één toekomstvisie die vooral in het midden van het boekje geopperd wordt nl. de schier onvermijdelijke versplintering van het politieke landschap.

Individualisering kan zo langzamerhand de titel van moeder van de sociologie over nemen. Na kaskrakers als anomie, aliënatie en vervreemding, sociaal-economische ongelijkheid (o vergeten verschil) is het de beurt aan individualisering om de rol van baarmoeder van de laat-moderne (volgens sommigen moderne, nog modernere en volgens nog anderen post-moderne) samenleving op zich te nemen. Eén voorspelling durven we dan ook maken: de Amerikanisering van het begrip komt er ook nog wel. Aandelen kopen in de individualiseringsindustrie lijkt dan ook aangewezen. Ook Luc Huyse heeft zijn aandelen op zak; ik zal in wat nu volgt van dichterbij bekijken of hij ook in een aantrekkelijk bedrijf investeerde.

In het hoofdstuk 'de diagnose verfijnd' (p. 33 e.v.) wordt individualisering te berde gebracht. De auteur gaat daarbinnen een eind mee met Beck. Toegenomen keuzemogelijkheden en bewuste individuele keuze worden als elkaar versterkende elementen van de huidige samenleving gepresenteerd. Er wordt eigenlijk geen duidelijke definitie van het begrip gegeven, daarom zijn we verplicht om de mogelijke omschrijving van het begrip uit de tekst zelf te distilleren. Centraal staat de gedachte dat het individu zelf steeds meer gestalte kan geven aan zijn levensloop. De verdere omschrijving moet vooral blijken uit een negatieve omschrijving, nl. vroeger was er veel meer voorgeprogrammeerd, en uit voorbeelden, bricolage van leefstijlcomponenten wordt geopperd. 'Individualisering is een proces dat over twee sporen loopt. Aan de ene kant scheppen technologische innovaties de mogelijkheden om uniforme, min of meer gesloten leefpatronen te vervangen door min of meer open ruimtes. Tegelijkertijd groeit bij velen de verwachting dat die vervanging ook daadwerkelijk zal plaatsgrijpen' (p.39). Dit citaat illustreert treffend de conceptuele vaagheid die het individualiseringsbegrip kenmerkt. Het begrip wordt veeleer gebruikt als een niet-discriminerend containerbegrip dan wel als analytische categorie. Daarbij worden modernisering (bv. technologische innovaties; maar ook stijging van de welvaart en gestegen

opleidingsduur) en individuele vrijheid door elkaar gebruikt. Deze laatste vaststelling wordt vooral gevoed door de toegenomen-keuzemogelijkheden-idee als veruitwendiging van individualisering. In recente publikaties (Vgl. Klaassen, 1993) wordt nochtans gewaarschuwd deze twee elementen van de hedendaagse moderniteit nl. toegenomen keuzemogelijkheden en het geïndividualiseerd gebruik van deze mogelijkheden, uitdrukkelijk uit elkaar te houden. De metafoor 'elk individu is zijn eigen planbureau', tegelijkertijd duidend op de verdwenen grote verhalen als regisseurs van de samenleving, is sluitstuk en kern van het door de auteur gehanteerde individualiseringsbegrip. De specifieke plaats van bewuste keuzen, reflexieve omgang met de samenleving, emotionele en esthetische aspecten, creativiteit, eigenbelang en vrijheid in het veld van de individualisering komen helemaal niet aan bod. Of individualisering wel zo verspreid en belangrijk is dat het in staat kan zijn om dienst te doen als verklaring voor de kloof tussen burger en politiek is een cruciale vraag waarop tot op heden nog geen afdoend empirisch antwoord kon gepresenteerd worden. Kan dat begrip dan opdraaien voor de veruitwendiging van de kloof tussen burger en politiek? Een grondige denkoefening over individualisering kan niet rond de problematiek van de 'traditionele' sociale controle: neemt deze af en in welke zin? Of nog: het mijns inziens analytisch belangrijk onderscheid tussen individualisering en de-traditionalisering. In welke mate is individualisering nieuw (ook voor Durkheim bestond het begrip reeds in een zin die niet eens zo ver af ligt van Beck's visie) en in welke mate is individualisering een voortzetting van basisprincipes van de moderne samenleving zoals doel-middel rationaliteit en het feit dat (individueel) menselijk geluk de basisdoelstelling is van handelen?

De twee centrale kernen waarrond volgens Luc Huyse individualisering gestalte krijgt nl. arbeid en gezin, worden uitdrukkelijk als voorbeelden en ter definitie van individualisering gepresenteerd. Ook daar is de te vage conceptualisering het kenmerk. De voorzichtigheid waarmee Huyse de verspreiding van individualisering omschrijft ('enige verandering', p.34 en 'trend naar individualisering', p.44) lijkt hier helemaal zoek. Eerst komt de arbeid aan bod, maar de auteur heeft het eerst over het verdwijnen van de wijk als plaats waar een gemeenschappelijke levensstijl vroeger gestalte kreeg, de band met individualisering wordt niet geëxpliciteerd. Men kan zich volgens mij terecht afvragen wat het verdwijnen van de wijk te maken heeft met individualisering. Mijn antwoord luidt alvast: zéér weinig. Sociale desintegratie (en de dikwijls vergeten nieuwe vormen van integratie) en individualisering zijn geen synoniemen noch elkaars opposieten. Het lijkt mij interessanter om het verdwijnen van de wijk als integratiekader ondermeer in het licht van een gestegen mobiliteit te onderzoeken. Er is geen onderzoek voorhanden dat ons toelaat te stellen dat de gestegen mobiliteit een veruitwendiging is van individualisering. Wordt deze mobiliteit meer gebruikt om gestalte te geven aan een bewust kiezend, creatief leven of wordt deze mobiliteit (negatief: de tijd die men niet in de wijk of op het werk doorbrengt) gebruikt om zich vooral in een maatschappelijk gepromoot en gecontroleerd mobiliteitspatroon te bewegen? Het eerste veronderstelt individualisering, het tweede duidelijk niet. Dezelfde bemerking zou kunnen gemaakt worden over het onderscheid tussen mentale mobiliteit en het gestegen keuzepallet enerzijds en het geïndividualiseerd gebruik daarvan anderzijds. Ook het gebruik van deze ruimte kan gestructureerd en sociaal gecontroleerd worden door nieuwe aspecten en nieuwe agenten dan weleer, aspecten die niet zelden in het discours van de populaire cultuur vervat liggen. De muziek van de monniken van Silos is reeds sinds de jaren zeventig op de markt en werden nauwelijks

of niet verkocht. Na een enorme mediacampagne en bijbehorende nieuwe kitch-verpakking doet deze muziek het uitzonderlijk goed en is de CD op weg één van de grootste 'klassieke' successen uit de CD-geschiedenis te worden. Van nieuwe structurerende agenten gesproken... De zeer terechte opmerking van Huyse later in het boekje dat massamedia (helaas beperkt tot politieke nieuwsgaring en duiding) wel degelijk deelnemen aan het politieke spel krijgt helaas geen avant-première bij de bespreking van de veranderde samenleving.

Vervolgens is de werkplaats aan de beurt. En opnieuw dezelfde conceptuele sprongen die niet altijd even verhelderend werken. Arbeidsplaats en sociale klasse worden samengenomen; de inhoudelijke aspecten van werk, de sociale relaties op het werk en de structurering van arbeid in de brede samenleving passeren op deze anderhalve pagina de revue. Toch nog even een stoute vraag. Wat hebben interimarbeid, seizoenarbeid, jongerenstages, ploegen- en nachtarbeid en allerlei hybride vormen tussen werkloosheid en volledige tewerkstelling met individualisering (als zelfontplooiing en actief gebruikte keuzevrijheid; Vgl. Laermans, 1992; 1993) te maken? Een grondige analyse van dit probleem kan niet binnen het bestek van deze korte bespreking, we laten deze oefening aan de lezer zelf over.

Daarna is het de beurt aan het gezin, dit thema komt ook uitdrukkelijk aan bod bij het bespreken van de keerzijde van individualisering. Opnieuw mijn vraag: veronderstelt het bestaan van andere en nieuwe gezinsvormen individualisering? En veronderstelt bijvoorbeeld ongehuwd samenwonen (dikwijls als aanloop voor het huwelijk) individualisering? Kan het niet dat ongehuwd samenwonen eerder een algemeen aanvaard leefpatroon geworden is dat nauwelijks individualisering veronderstelt, anderzijds kan de bewuste keuze voor het huwelijk zonder samenwonen vooraf een geïndividualiseerde keuze zijn. Verder denk ik dat ook in een niet geïndividualiseerde samenleving of bij niet-geïndividualiseerde personen bewust denken ook een belangrijk aspect is van de huwelijksbeslissing. De auteur houdt te weinig rekening met het feit dat keuze voor bepaalde traditionele leefpatronen wel degelijk langs de weg van de individualisering ('andere' leefvormen staat niet synoniem voor individualisering!) kan.

Met het verdwijnen van traditionele integratiekaders: wijk en werkplaats, gezin en familie verdwijnt het comfort van deze plaatsen als 'broedplaatsen van solidariteit en bijstand' (p.40). Dit lijken de negatieve *effecten* van individualisering. Tegenover de zonet geciteerde stelling staat de vaststelling dat jongeren langer thuis blijven bij de ouders, het gezin wel degelijk appreciëren en dat de meeste jongeren bovendien minstens een bevredigende relatie met de ouders hebben (Vgl. van der Linden, 1991). Er lijkt eerder sprake van een meer harmonieuze samenleving tussen generaties binnen het gezin. In verdere bewoordingen schrijft de auteur 'Ongehuwd moederschap, LAT-relatie en echtscheiding bevrijden de vrouw weliswaar van de voorspelbare levensloop die het traditionele huwelijk gewoonlijk met zich meebracht. Tegelijkertijd echter valt de garantie weg van een levenslange bescherming door de echtgenoot' (p.40). De verhouding tussen 'traditionele huwelijksband' en echtscheiding is een zeer relatief gegeven. Uit onderzoek blijkt dat het traditionele gezin vroeger niet meer verspreid was dan nu (Vgl. Matthijs, 1994). Waarheen met de vaststelling dat 'voorspelbare levensloop van het traditionele huwelijk een garantie op levenslange bescherming bood'? En is het niet zo dat gescheidenen een grotere kans hebben op hertrouw (en

dus bescherming in de huwelijksband) dan niet gehuwde leeftijdgenoten? De band tussen scheiding en levenslange bescherming ligt bijgevolg niet zo eenvoudig. En alsof LAT-relaties en echtscheiding alleen de vrouw zouden bevrijden van voorspelbaarheid. De rol van de man in deze traditionele gezinnen kan dan misschien wel relatief machtiger (maatschappelijk dan toch) geweest zijn, ze was in de meeste gevallen niet minder geprogrammeerd dan deze van de vrouw. Ook hij had zijn duidelijk voorgeprogrammeerde plichten. Deze 'slip of the pen' (hopelijk) versterkt het beeld van een weinig gesofistikeerde benadering van individualisering en van maatschappelijke verandering in het algemeen.

Wanneer we de dagelijkse levensloop van mensen bekijken valt al gauw op dat ook zeer veel niet vrij te kiezen is en dat er nieuwe 'musts' ontstaan. Aandacht voor nieuwe structurerende agenten zoals geldeconomie en bijbehorende reclame (de neoliberale kapitalistische visie is bijna geruisloos het - zelfs door de meeste socialisten - algemeen aanvaarde credo geworden), het enorme belang van media, de beperkingen van de tijd die beschikbaar is voor reflectie, het bestaan van nogal wat kernwaarden van een bepaalde cultuur en het bestaan van niet alleen risico maar ook onzekerheid levert al gauw een beeld van een minder sterk geïndividualiseerde samenleving. We kunnen dan al wel meer vrij onze hobby kiezen, eens in dat specifiek veld verzeild, wordt men al gauw geconfronteerd met normen, waarden en gebruiken eigen aan dat 'milieu', aangepast gedrag is wenselijk wil men binnen dat veld blijven functioneren.

Mijn hoger, soms wat te uitgesproken kritiek heeft eigenlijk tot doel te illustreren dat het behoorlijk gevaarlijk is om een verklaring van de kloof tussen burger en politiek op te hangen aan concepten die onvoldoende gedefinieerd, geëxpliciteerd en empirisch gefundeerd zijn. Het werkt weinig verhelderend. Toch zal iedereen moeten toegeven dat in zeer vele domeinen de keuzemogelijkheden gevoelig toegenomen zijn. Er is dus iets aan de hand, of het individualisering is, lijkt voor mij althans een open vraag die alleen al omwille van de conceptuele vaagheid van individualisering moeilijk kan beantwoord worden. Modernisering is een meer geschikte term om de grote hoeveelheid keuzemogelijkheden en de gestegen welvaart te omschrijven. We kunnen de auteur alleen maar volgen wanneer hij opmerkt dat het hedendaags sociaal-wetenschappelijk begrippenkader ruimschoots te kort schiet ter beschrijving van de huidige samenleving. 'De diagnose verfiijnd' lijkt mij dan ook een titel die wat te veel beloofd en te weinig kan waar maken. Er worden in dat hoofdstuk heel wat interessante opmerkingen gemaakt die spijtig genoeg in een conceptueel kluwen dreigen te verdwalen. Ter uitbreiding: eenzelfde probleem werd ervaren bij het gebruik van de begrippen politiek en beleid. De wijze waarop van een toegenomen macht van de bedrijven, de magistratuur en de wetenschap gesproken wordt vereist meer wetenschappelijk onderzoek, deze evoluties zijn zeker niet eenduidig.

Luc Huysse behandelt in zijn boekje eveneens de bijna onvermijdelijke versnippering van het politieke landschap en het ontstaan van steeds weer wisselende coalities op basis van één onderwerp. In de mate dat dit beeld fungeert als een vaststelling is het nogal overtrokken en is de empirische basis van deze uitspraak nogal zwak. De mate waarin deze stelling ook moet dienst doen als toekomstvoorspelling is onduidelijk. Een politieke ordening waarin steeds wisselende coalities optreden kan binnen een bestel zoals het onze onmogelijk en het bestel waarin dit wel kan moet nog

uitgevonden worden, zelfs de eenentwintigste eeuw lijkt te kort voor deze evolutie (revoluties bestendigen meer dan sommigen wel willen geloven). De evolutie naar one-issue coalities is alleen al omwille van de traagheid en de chaos die daarmee gepaard zal gaan niet mogelijk. Een andere, mijns inziens minstens even plausible verandering komt nauwelijks aan bod in het boekje: nl. het herordenen van het politieke landschap op basis van meer fundamentele waarden zoals daar zijn het respect voor de andere persoon, het onderscheid kwaliteit-kwantiteit, solidariteit (ook in zijn nieuwe vormen) en minder solidariteit, morele vrijheid (individuele morele oordelen) versus geregelde instrumentele ethiek. Dit zijn enkele zeer fundamentele vragen waar rond het politieke veld zich mogelijks zal moeten herordenen. Daarbij zullen oudere en nieuwere waardenoriëntaties samen moeten bekeken worden. Waarschijnlijk zal het relatief belang van deze nieuwe oriëntaties toenemen. Dit inzicht kan echter maar verkregen worden vanuit een meer gesofistikeerd individualiseringsbegrip dat ruimte laat voor het specificeren van fundamentele waarden (al dan niet nieuw) die aan de grondslag liggen van en samen gaan met individualisering. Individualisering houdt niet alleen in vrijmaken en gaat niet alleen samen met gedeeltelijke de-traditionalisering, individualisering houdt tevens in dat andere elementen zowel inhoudelijk als structureel aanleiding geven tot een veranderde sociale ordening en vermaatschappelijking, voor modernisering geldt hetzelfde. Vooral dit laatste aspect van individualisering en modernisering zou in toekomstig onderzoek een grotere ruimte moeten krijgen want zeker op basis daarvan zal de sociologie een inhoudelijke bijdrage kunnen leveren aan het debat van de kloof tussen burger en politiek. Men zal zich daarbij moeten hoeden zijn eigen leefwereld niet te verwarren met de samenleving. Elitarisme is in deze uit den boze.

Dit is een onrechtvaardige bespreking omdat de waardevolle elementen die dit boekje ontegensprekelijk bevat nauwelijks aandacht kregen maar de beperkte ruimte van een boekbespreking kan beter aangewend worden om een debat te sturen dan wel om stroop te smeren. Belangrijke positieve elementen zijn de meer genuanceerde aandacht voor de problemen van de politiek zelf en van haar organisatie (inclusief administratie), de onaangepastheid van het openbaar bestuur aan de gemoderniseerde samenleving, en vooral het feit dat een heleboel mogelijke invloeden besproken worden, belangrijk is ook dat het boekje niet werd beschreven met het Vlaams-Blok-is-onze-vijand-syndroom doorheen de tekst. Dit laatste komt het boekje alleen maar ten goede en verdient navolging. In deze impliciete houding kan ik de auteur alleen maar volgen. De oplossing van het samenlevingsprobleem 'politieke ordening' ligt niet bij het Vlaams Blok en haar standpunten maar in de samenleving zelf. En tot slot nog eens over het boekje zelf: het is niet echt een referentiewerk dat gebruikt maakt van de recente inzichten zowel op theoretisch als empirisch gebied. Het is wel een aanrader voor wie op zoek is naar discussiestof voor een debat over de hedendaagse samenleving, vooral dan haar politieke ordening en haar toekomst. Ik hoop dat ik met deze bijdrage het boekje ook en vooral in deze laatste status erkend heb, dat was alvast mijn bedoeling.

Hans Waege

BIBLIOGRAFIE

- Billiet, J. (1993), *Ondanks beperkt zicht*. Brussel: VUB Press & SOI-KULeuven.
- Huyse, L. (1994), *De politiek voorbij. Een blik op de jaren negentig*. Leuven: Kritak.
- Klaassen, C. (1993), 'Individualisering en socialisatie', pp. 171-190, in: C. Bouw, B. Kruithof (eds.), *De kern van het verschil*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Laermans, R. (1992), *In de greep van de moderne tijd. Modernisering en verzuiling, individualisering en de ACW-vormingsorganisaties*. Leuven: Garant.
- Laermans, R. (1993), 'Meer individuele mogelijkheden, minder sociale dwang? Enkele cultuursociologische kanttekeningen bij het naoorlogse individualiseringsproces', in: W. Dumon, e.a. (eds.), *Scenario's voor de toekomst*. Leuven: Acco.
- Linden, F.J., van der, (1991), *Adolescent Lifeworld*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Matthijs, K. (1994), *Achterwaarts de toekomst in*. Leuven: Garant.

Over wat komen kan.

Op de titelpagina staat gedrukt: "trends die zich vandaag aarzelend aandienen, worden resoluut doorgetrokken - alsof er al zekerheid zou zijn over hun verdere ontwikkeling." Het zou niet fair zijn om het boek hiermee van de hand te doen als te licht voor de wetenschap. Het is immers in de toekomst kijken, en dat kan alleen Madame Blanche zonder blozen doen.

We willen in de bespreking ons dan ook voornamelijk beperken tot de situering van de trends, waarop de uitspraken zijn gebaseerd over wat komen kan. Huyse bekijkt de inmiddels beruchte kloof tussen burger en politiek vanuit drie gezichtspunten: de kiezer, de politicus en de staat. Deze drie actoren zijn onderhevig aan veranderingen: de kiezer wordt minder partij- of zuilgebonden, de politicus wordt technischer en professioneler, en het terrein van de staat breidt alsmaar uit.

In het tweede hoofdstuk gaat Huyse een diagnose stellen. Dat betekent kwalen onderkennen en eventueel oorzaken aanduiden. Het is duidelijk dat vanaf dit ogenblik afwijkende meningen kunnen ontstaan. Het beschrijvende stadium is immers voorbij. Volgens Huyse is er een overgang tussen twee werelden. Er is meer individualisering en is er een verglijden van bevel (hiërarchie) naar onderhandeling (gelijkwaardigheid). Mensen weten niet hoe om te gaan met deze veranderingen. De vraag is dan ook hoe de nieuwe sociale structuren er moeten uitzien. Er loopt ook allerhande fout in de verhouding staat en maatschappij. De invloed van de zuilen vermindert aan belang (De verzuiling voorbij), de efficiëntie en de legitimiteit van de Staat worden in vraag gesteld. Huyse suggereert enkele oplossingen: moderniseer de staat, laat mensen minder vragen en staat enkele verantwoordelijkheden af.

Hierbij zijn enkele fundamentele vragen te stellen. Is bijvoorbeeld de individualisering wel zo sterk? Gaat het zo slecht met de sociale structuren, de verenigingen, het gezin? Zo verandert het minder formeel maken van relaties (samenwonen in plaats van trouwen, scheiden om een lat-relatie te beginnen) niets fundamenteel aan het begrip gezin en aan de relatie. Samenleven is een commune, zonder vaste partner is dat dan

weer wel. Deze samenlevingsvorm schijnt evenwel niet aan te slaan, ondanks de economische voordelen.

In een tweede deel gaat Huyse dieper in op de politiek. De basisgedachte is, dat politiek op een veel ruimere schaal wordt bedreven. Het parlement verliest terrein aan de regering en de drukingsgroepen. De ruime politiek gaat naar het supranationale en andere sectoren of groepen in de maatschappij. Het bedrijf, de wetenschappers, de magistratuur en de media zijn volgens Huyse de nieuwe politieke actoren. Hij besluit dan ook dat het monopolie van de politicus ten einde is, dat de politiek niet meer de inhoud bepaalt, maar alleen de procedure vastlegt. Kortom, de huidige politiek is een virtuele realiteit, de echte politieke beslissingen gebeuren elders. Politiek moet je dus ruimer durven bekijken.

Het is eigenaardig dat Huyse hierbij zolang stilstaat. Wat is er nieuw aan het feit dat er schaalvergroting optreedt in de politiek? Is dit echt een verschijnsel van de laatste decennia? De magistratuur was vroeger ook politiek benoemd. De media, vroeger in hoofdzaak de geschreven pers, waren meer dan nu politiek in het getouw en ook zij maakten politici. Wat heeft de wetenschap niet allemaal uitgevonden waarmee de grenzen van de mens zijn verlengd? Zij heeft nooit toelating gevraagd aan de politiek. Deden deze groepen vroeger dan minder aan politiek dan nu? Het enige nieuwe ligt in het feit dat Huyse vraagt om nu het begrip 'politiek' altijd ruim te interpreteren.

In het derde deel zoekt Huyse naar oplossingen, middelen om de democratie te verbeteren. Hierbij speelt een vernieuwd burgerschap een belangrijke rol. De verenigingen, het middenveld, de scholen en de media zijn een sleutel tot goed burgerschap, zegt Huyse. In de sectoren van de reële politieke beslissers (gerecht, media, bedrijf en wetenschappers) moet een controle, een tegenmacht worden opgebouwd. Deze instellingen een rechtspersoonlijkheid geven, zou ook kunnen helpen om de aansprakelijkheid voor beslissingen te verhogen.

Het is duidelijk, dat wie kritiek heeft op de diagnose, ook zal botsen met de oplossingen, die Huyse voorstelt.

Zegt Huyse veel nieuws in zijn analyse van het verleden en heden? Neen, wel slaagt hij erin om een vlot leesbare samenvatting te maken van de analyses van de huidige politiek. Voor minder ervaren lezers of kandidatuurstudenten is dit boek een aanrader als start in de wereld van de sociologie van de politiek. Wie meer heeft gelezen, stelt zich vragen bij de stellingen, die Huyse voor waarheid aanneemt, laat staan bij zijn toekomstvisies.

Zo poneert Huyse enerzijds een verregaande individualisering, anderzijds, legt hij bij de verenigingen de sleutel tot goed burgerschap? Hoe valt dit te rijmen? Als het zo erg wordt met deze atomisering, is dan niet elke vorm van vereniging gedoemd tot mislukken?

Een volgende bedenking gaat over wat er niet staat. Er is bij Huyse nauwelijks sprake van geweld, met name van het monopolie van legitiem geweld. Dit is toch een belangrijke factor waar de staat en de politiek in enge zin zich onderscheidt van de ruimere politiek. Het Algemeen Boerensyndicaat mag dan aan politiek doen, hun gewelddaden worden niet getolereerd. Daar is wel consensus over. Het willen uitbreiden van het begrip 'politiek' mag toch ook aan deze realiteit niet voorbijgaan. De staat en de politiek in enge betekenis, blijft een reeks privileges behouden. Het

legitiem gebruik van geweld en de politionele bevoegdheid is er een belangrijk element van.

Dat de demonstratie ook kan terugvallen, is een factor die misschien wat te sporadisch wordt aangeroerd. De opkomst van extreem-rechts in West-Europa, het groeiende racisme, zijn toch ook tendenzen die een andere toekomst kunnen doen vermoeden. Als de sociale verbondenheid zich nu eens uitte in racisme? Maar wellicht koos Huyse liever niet voor doemscenario's, gezien zijn kennis van 'Het onverwerkt verleden'. En we geven hem geen ongelijk.

Jo Buelens

Van Gelder, Paul, E. Humphrey, Lamur, *Tussen schaamte en mannelijkheid: seksuele relaties en beschermingsgedrag onder Marokkaanse mannen.* Amsterdam: Het Spinhuis, 1993, 250 p., 650 fr.

Everaert, Huub A., Lamur, E. Humphrey, *Alles wat geheim is, is lekker: seksuele relaties en beschermingsgedrag van Turkse mannen.* Amsterdam: Het Spinhuis, 1993, 196 p., 650 fr.

Toegepast onderzoek noemt men het wel eens; onderzoek dat aan een concrete beleidsvraag tegemoet komt of de ruggegraat kan vormen voor een aantal concrete uitvoeringsbesluiten. Of het zover zal komen is me echter niet bekend, wel worden er aan het einde van beide werken enkele beleidsaanbevelingen geformuleerd. Een van die nijpende beleidsvraagstukken waarmee politici vandaag mee geconfronteerd worden is zeker de Aids-problematiek. Ik denk dat het niet meer nodig is opnieuw een reeks onrustbarende reeks cijfers op te voeren om de lezer van de ernst van de zaak op de hoogte te brengen. Ook de auteurs zijn er zich duidelijk van bewust, en vanuit de optiek dat het virus geen onderscheid maakt tussen autochtonen en allochtonen, menen zij dat er bijzondere aandacht besteed moet worden om de verspreiding van het virus onder minderheidsgroepen tegen te gaan. Een efficiënte voorlichting houdt natuurlijk in dat men goed op de hoogte moet zijn van het sociaal-seksueel gedrag van deze groepen en van de cultuur-afhankelijke context waarin deze plaatsvinden. Meteen is het terrein afgebakend voor een onderzoeksproject dat gezien de gevoeligheid van het onderwerp met de nodige takt en informele diplomatie zal aangepakt moeten worden. De kracht en het bestaansrecht van deze publikaties situeren zich m.i. op dit niveau. Alleen al de ontogankelijkheid van het onderwerp verheft deze studies boven het gros van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek en geven deze verslagen iets exotisch.

In totaal werden 46 diepte interviews afgenomen met Marokkaanse mannen en jongens en 35 met Turkse respondenten. Daarnaast werden nog gesprekken gevoerd met partner respondenten en sociaal culturele bemiddelaars. Bij de samenstelling van de steekproef was het begrip representativiteit helemaal niet aan de orde; wel werd getracht om een zo divers mogelijke groep van respondenten samen te stellen met bijzondere aandacht voor mannen met vaak wisselende sekspartners. Er bestaat echter ook een verschil in samenstelling van de steekproef van Marokkanen en Turken; in het laatste geval werden voornamelijk hoog opgeleiden opgenomen. Verder werd ervoor gekozen de respondenten zoveel mogelijk zelf aan het woord te laten. Zoals op

de achterzijde van de werkjes wordt vermeld heeft dit tot gevolg dat de zaken vaak 'onverbloemd' worden weergegeven. Dit kleurrijke facet wordt hier en daar aangevuld met passages uit het veldwerk. Dit alles maakt dat je je als lezer goed kunt inleven in de sfeer waarin het onderzoek plaatsvond en eveneens een goed beeld krijgt van de leefwereld van de betrokkenen. Een zienswijze die hier wel ontbreekt, is die van een aantal officiële en minder officiële autoriteiten (de pers, de imams, schrijvers, etc.) van de Turkse en Marokkaanse gemeenschap. Is deze problematiek daar ook aan de orde, en op welke manieren wordt er mee omgegaan ?

Minder aangenaam om lezen zijn de trage opbouw van de argumentatie en de veelvuldige herhalingen: de passages uit de interviews worden grondig herkauwd en in wetenschappelijke terminologie vertaald alvorens voorzichtig een redenering op te bouwen die de conclusies moet ondersteunen. Er worden door de auteurs eveneens pogingen ondernomen om de gebundelde verhalen van de respondenten te kwantificeren en volgens een aantal socio-demografische achtergrondvariabelen in tabelvorm onder te brengen. Dit lijkt me een operatie waarvan de relevantie, gezien de opzet van het onderzoek en de samenstelling van de steekproeven ver te zoeken is. Zo ook wordt soms een poging ondernomen om die gekwantificeerde resultaten te gaan vergelijken met een landelijk onderzoek dat naar het gebruik van condooms bij Nederlanders peilde. Had men ons op de lagere school niet geleerd appelen en peren ...

Dit doet niet af aan het feit dat een aantal interessante inzichten worden opgedaan bij het lezen van beide werken. Een houding die, naar ik meen, ook bij Belgen en Nederlanders terug te vinden is, betreft de opinie dat de Aids-problematiek iets is wat voornamelijk anderen aangaat; 'veilig vrijen' wordt daarom nog vooral geassocieerd met het voorkomen van ongewenst 'vaderschap' dan met het voorkomen van een Hiv-overdracht. Beide verslagen leren ons verder dat Marokkaanse en Turkse mannen 'heel gewoon' zijn. Diegenen die op zoek zijn naar spectaculaire onthullingen moeten we ontgoochelen: ophefmakende seksuele gewoontes die bij Belgen of Nederlanders niet gekend zijn, werden niet geïdentificeerd. Wel leren we dat de beleving van seksualiteit -nog steeds- plaatsvindt in een context die sterk bepaald wordt door begrippen zoals 'schaamte', 'eer', 'reinheid' en een algehele sfeer van taboes, en een (on)rechtstreekse invloed hebben op het seksuele gedrag en beschermingsstrategieën. Zo intervieneert bijvoorbeeld het maagdelijkheidsideaal van de vrouw op verschillende manieren in het risicogedrag van de geïnterviewde mannen (en hun partners). Enerzijds houdt het een aantal beperkingen in op het risico van een Hiv-overdracht aangezien in de omgang met Turkse of Marokkaanse meisjes vaak wordt vermeden om bij seksuele betrekkingen tot de coïtus over te gaan. Anderzijds zorgt de hele entourage rond de eerbaarheid van het meisje ervoor dat ze zich steeds onwennig en onwetend dienen voor te doen. Door vanuit die situatie het gebruik van een condoom voor te stellen als een preventief middel tegen de overdracht van het virus zouden ze de barrières van het toelaatbare overschrijden en allerlei verdenkingen op zich laden. Op die manier verhindert het maagdelijkheidsideaal de meisjes om aan te dringen op het nemen van efficiënte voorzorgsmaatregelen. De mannen van hun kant lopen in zo'n situatie natuurlijk weinig risico en zullen niet vlug uit eigen beweging gebruik maken van een condoom. Anders is het dan weer gesteld in de relaties met Nederlandse meisjes en vrouwen. Daar zullen beschermende maatregelen - al dan niet op initiatief van de partner - vaker worden genomen. De auteurs menen wat dit betreft een verband te zien tussen het opleidingsniveau, de verblijfsduur in Nederland en het inperken van het

besmettingsrisico door middel van effectieve voorzorgsmaatregelen. Seksuele contacten met prostituees en met andere mannen worden ook besproken. Al nemen deze vormen van geslachtsgemeenschap een ietwat andere plaats in dan bij ons, toch lijkt het mij niet gegrond te beweren dat Turken en Marokkanen in die context veel grotere risico's zouden lopen dan Nederlanders of Belgen.

De algemene teneur van het werk is er een waaruit moet blijken dat de meeste respondenten relatief goed op de hoogte zijn van de gevaren van Aids en het feit dat het condoom een effectief beschermingsmiddel is tegen het virus. Dit wil echter niet zeggen dat ze een aantal andere vermeende beschermingsmaatregelen - zoals het 'letten op het aantal vorige sekspartners van de vriendin' of het zich wassen na de geslachtsgemeenschap - achterwege laten. In een aantal andere gevallen wordt het nemen van beschermende maatregelen volledig verzuimd. Voor sommige respondenten staat condoomgebruik immers op gespannen voet met de intentie en betekenis van seks. In één van beide werken werd dit vertaald als zijnde 'condoomvijandigheid'; een conclusie die mij toch wat overtrokken lijkt. Ik wil ten alle tijde vermijden de resultaten van deze steekproeven te vergelijken met onderzoek bij Nederlanders of Belgen, maar voor diegenen die toch nood hebben aan enig perspectief volstaat het de uitkomst van een recent onderzoek uitgevoerd door Ann Buysse van de Universiteit Gent even aan te halen. Hieruit bleek dat in slechts 12% van de seksuele contacten van een vijfhonderd Belgische jongeren het rubber uit de verpakking werd gehaald.

Het gaat hier (al krijg je die indruk wel eens tijdens het lezen van deze verslagen) niet zozeer om bijzondere risicogroepen waaraan extra aandacht moet worden besteed. Wel is het relevant om voorlichtingscampagnes aan te passen aan het begrippenkader van de Turkse en Marokkaanse gemeenschap en rekening te houden met de sociaal culturele context waarin seksualiteit door hen wordt geplaatst. De auteurs stellen daarnaast nog een aantal specifieke maatregelen voor die getroffen kunnen worden om beter toegang te krijgen tot deze groepen. Zo zou men bijv. gebruik kunnen maken van specifiek Turkse en Marokkaanse mediakanalen. Wil men met deze voorlichting ook enig resultaat bereiken, dan moet men ook de nodige aandacht besteden aan het taalgebruik in dergelijke campagnes. Naast de 'gewone' voorlichting in scholen en culturele centra moet ook met zorg aan de voorlichting van meisjes worden gewerkt. De Aids-problematiek is zoals je wellicht wel weet niet enkel een mannenzaak en hun emancipatie m.b.t. het nemen van voorzorgsmaatregelen bij seksuele contacten is gezien de taboesfeer rond het onderwerp erg belangrijk. De mogelijkheid of er aangesloten kan worden bij initiatieven die reeds van de Marokkaanse en Turkse gemeenschap zijn uitgegaan wordt door de auteurs niet overwogen.

Het interessantste van deze werken is dus terug te vinden in het ontsluiten van de logica die schuilgaat achter de verschillende seksuele gewoontes en praktijken en helemaal niet in het cijfermatig aantonen of condoomgebruik nu beter of slechter is ingeburgerd bij de onderzochte populaties. Het is een ideaal middel om een inzicht te krijgen in de manier waarop over seksualiteit wordt gedacht en om zich een idee te kunnen vormen van de plaats die de Aids-problematiek inneemt in hun leven. Daarom zijn beide werken wellicht ook interessant voor sociaal-culturele werkers of mensen die actief zijn in de gezondheidszorg en vaak met minderheden in contact komen.

GAUS, H. e.a. *Mensen en mode. De relatie tussen kleding en conjunctuur*. Leuven-Apeldoorn: Garant, 1992, 174 blz, 1.100 fr.

In moeilijke tijden worden de rokken langer, in moeilijke tijden worden de rokken volumineuzer, in moeilijke tijden worden de rokken somberder. Er zijn heel wat variaties op dit thema in omloop. De idee dat de rok lengte uitdrukking is van de sociaal-ekonomische conjunctuur maakt niet alleen deel uit van de common sense opvattingen, ze is ook voorwerp van wetenschappelijk onderzoek. Het boek *Mensen en Mode* van H. Gaus, e.a. handelt over dit onderwerp. Het boek wil nagaan of en in welke mate de verandering en de verschuiving in de massamode korreleren met de conjunctuurveranderingen. Of met andere woorden of modegedrag ook krisisgedrag is. In een periode van een lang aanhoudende recessie, de neergaande fase van de lange golf of Kondratieff genoemd, wordt het gedrag in de maatschappij gedomineerd door een permanent gevoel van onzekerheid, dat evenwel niet sterk genoeg is om het ook bewust te ervaren, aldus de auteurs. Toch ontwikkelt de massa een heel patroon van reacties, zowel op het vlak van de uiterlijke gedragingen als op het plan van het innerlijk, op deze maatschappelijke veranderingen. In tegenstelling tot het gangbare taalgebruik in de economie staat het begrip conjunctuur hier niet voor de korte bewegingen in de economie maar als overkoepelend begrip voor 'het geheel aan maatschappelijke veranderingen' (p.12) of 'een kompleks geheel van externe gebeurtenissen' (p.13). Deze onduidelijkheid in de probleemstelling geeft je als lezer een zeer verwarrend gevoel, dat je het gehele boek door niet verlaat. Want waar gaat het nu eigenlijk om? Gaat het nu al dan niet om de relatie ekonomie-mode. Het lijkt van wel. Want vervolgens wordt er nader ingegaan op de grote variatie in de ekonomische bewegingen. Volgens de auteurs zijn er cycli van korte duur die een periode van ongeveer drie jaar beslaan. Daarnaast zijn er de cycli van halflange duur (ongeveer acht tot elf jaar) en de cycli van ongeveer vijftig jaar. Deze laatste zijn in de ekonomische literatuur beter bekend als de lange golven of de Kondratieffs. De auteurs vermelden dat er onder economici heel wat scepticisme bestaat ten aanzien van het bestaan van deze cycli. Dat kan best, aldus de auteurs. Alleen ten aanzien van één beweging, namelijk de lange golf, is dit scepticisme volkomen onterecht. Want er bestaat bij een groot deel van de bevolking een geheel van gedragingen die een analoog verloop kent als die van de lange golf, zelfs op terreinen waar men dat niet zou vermoeden, zoals bijvoorbeeld het verloop van de zelfmoordcijfers, of de evolutie van de mode. Aan het bestaan van de lange golf kan dus niet worden getwijfeld.

Om de korrelatie tussen de ekonomische conjunctuur en de mode te onderzoeken hebben de onderzoekers een gigantische hoeveelheid werk verzet. Voorstellingen (tekeningen en foto's) van zomerjurken in damesbladen werden onderzocht op een 40-tal kenmerken en dit over een periode van 25 jaar. Vermits longitudinaal modeonderzoek in de internationale literatuur eerder zeldzaam is, vaak ook twijfelachtig op het gebied van de gebruikte bronnen en methodes, heeft dit onderzoek volgens de auteurs juist op het vlak van methode en statistische verwerking enige betekenis. Vandaar een vrij uitgebreide methodologische verantwoording. De reden waarom gekozen werd voor de voorstelling van de zomerjurk ligt, aldus de auteurs, in een aantal kenmerken ervan. De zomerjurk is een kledingstuk dat een zeer vluchtig bestaan kent, dat snel verandert en daardoor in hoge mate en zeer duidelijk de maatschappelijke veranderingen weerspiegelt. Zij vertoont een grote verscheidenheid van sterk uiteenlopende kenmerken die relatief eenvoudig te beschrijven zijn.

De studie werd in hoofdzaak uitgevoerd op het damesblad Het Rijk der Vrouw. De enkele ontbrekende jaargangen werden aangevuld met Libelle. Het onderzoek is niet gebaseerd op een steekproef maar op de totaliteit van alle modellen uit de aanwezige nummers.

In het onderzoek zijn patroonmode en prêt-à-portermode samengeteld, want deze beide staan het dichtst bij de werkelijk gedragen mode. De haute couture wordt in het onderzoek niet mee opgenomen. De samenvoeging van patroonmode en prêt-à-porter vormt, zo vinden de auteurs, een perfecte weerspiegeling van het straatbeeld. Daarenboven verhindert de samenvoeging dat de statistische ontoereikendheid van beide modes - voor de patroonmode aan het eind van de onderzoeksperiode, voor de prêt-à-porter aan het begin van de periode - een negatieve invloed uitoefent op de betrouwbaarheid van de resultaten.

De onderzoeksperiode beslaat 25 jaar, namelijk van 1964 tot en met 1988. Indien men wenst op zoek te gaan naar de invloed van de fluktuatie van de Kondratieff op het modegedrag dan had men volgens de onderzoekers theoretisch gezien het onderzoek moeten laten beginnen in de jaren dertig. De laatste Kondratieff begint reeds voor de tweede wereldoorlog te stijgen en dit tot 1971, om vanaf dan te dalen. Praktisch was dit om velerlei redenen uitgesloten. Vandaar de keuze voor het vertrekpunt midden in de jaren zestig, dat nog ruimschoots voldoende was om de knik in de lange golf van 1971 te kunnen vatten.

De kenmerken die onderzocht werden zijn de vorm, de kleur en het dessin. Deze drie kenmerken maken samen een groot stuk van de taal van de mode uit aldus de auteur. Om deze drie kenmerken naar behoren te kunnen typeren zijn in het totaal een veertigtal variabelen weerhouden: 10 kleuren, drie densiteiten (pastel, felle of donkere kleuren), elf motieven (bijvoorbeeld: effen met onduidelijk motief, bloemmotieven, ruitmotieven, noppen,...) en zestien vormkenmerken (bijvoorbeeld: mini-lengte, knielengte; mouwloos, kraagloos, benadrukte taille,...).

Na een analyse van de evolutie en de betekenis van al deze afzonderlijke kenmerken zochten de auteurs naar onderlinge samenhangen door het berekenen van korrelaties. Daaruit blijkt dat het verloop over de 25 jaar van de veertig afzonderlijke kenmerken uiteenvalt in vier groepen. Het eerste cluster heeft een ritme met hoge waarden in het begin van de periode en lage waarden aan het einde van de periode. De kleuren die de hoogste korrelatie met het cluster vertonen zijn oranje en geel. Het cluster wordt getypeerd door felle kleuren en door kleuren die bovenaan het spectrum voorkomen, dus ook rood. Verder wordt het cluster ook getypeerd door jurken met een duidelijk motief, bloemmotieven in het bijzonder. De motieven in dit cluster zijn overwegend rond. De karakteristieke snit die in dit cluster voorkomt is de volgende: mini, mouwloos, kraagloos en de taille is niet benadrukt. De auteurs vatten dit cluster samen als 'veel naakt in een bloementuil'.

Radikaal tegenover dit eerste cluster staat cluster 3, het grijs-zwarte cluster genoemd omwille van de hoge waarden van deze kleuren. Dit cluster kent lage waarden aan het begin van de periode en hoge waarden aan het einde van deze periode. In dit cluster is er een overwicht van effen jurken, van jurken met een hoekig motief in het algemeen, en van strepen en banen in het bijzonder. De jurken zijn verder gekenmerkt door een diepe halsuitsnijding en door de kuit-lengte.

Cluster 2, het bruin-violet cluster, kent lage waarden aan het begin en het einde van de periode. Naast genoemde kleuren komen ook de pasteltinten en wit in deze cluster veelvuldig voor. Deze kleurkenmerken gaan samen met het hoogste voorkomen van de maxi-lengte, ruitmotieven, met het voorkomen van mouwen, met grote of middelgrote kragen, met hoekige halslijn of kraag en met niet heel diepe maar middeldiepe halsuitsnijdingen en met een benadrukte taille.

Cluster 4 wordt het groen-blauw cluster genoemd. Het omvat de karakteristieken die een hoge waarde hebben helemaal aan het begin en naar het einde van de periode toe. Een diepe inzinking kenmerkt het midden van de periode. De dominante kleuren zijn uiteraard groen en blauw. De jurk valt overwegend in de knie-zone, met kleine ronde kraag of een ronde halsuitsnijding, maar met een hoge halslijn, net zoals dat bij de jurk van het oranje-geel cluster te zien was.

Wat de jaren betreft waarin elk cluster 'overheersend' is, krijgt men volgend beeld: de meest in het oog springende overeenstemming met de economische conjunctuur vormt cluster 1 en 3. De kenmerken van cluster 1 (oranje-geel) zijn symptomatisch voor de top van de conjunctuur (1968-1971), of beter, ze lopen erop vooruit vermits economische statistieken de top situeren in 1971-1973. Volgens Gaus e.a. gaat dus, met het meest welvarende moment in het vooruitzicht, de voorkeur overduidelijk uit naar geel, oranje, rood, ronde motieven, bloemmotieven, felle kleuren, mini, niet benadrukte tailles, mouwloze en kraagloze jurken. De kenmerken van cluster 3 (grijs-zwart) zitten in deze jaren in een dieptepunt, maar komen geleidelijk, met het voortschrijden van de recessie naar een hoogtepunt in 1983-1988, met 1984 als duidelijk uitgesproken topjaar voor cluster 3. In deze cluster gaat het dus om kenmerken als grijs, zwart, donkere kleuren, hoekige motieven, strepen, effen jurken, kuitlengte, en diepe uitsnijdingen.

Het bestaan en het opeenvolgingsritme van deze clusters bewijst volgens de auteurs dat in de subjectiviteit van allen die bij het fenomeen van de massamode betrokken zijn een 'systeem' aanwezig is dat bijna doet denken aan 'wetmatigheden', vooral dan als men de gegevens interpreteert tegen de achterliggende economische conjunctuur. Deze 'wetmatigheden' zitten zowel in de aard en de soort van de kenmerken die samen met elkaar evolueren, als in het ritme waarmee dit geschiedt, en tenslotte ook in de successie van de dominantie van elk cluster. Deze 'wetmatigheden' zijn echter niet buiten de mens gelegen, het gaat om een wetmatigheid in de individuele subjectiviteit van vele duizende mensen, die blijkbaar op eenzelfde systematische wijze hun preferenties ontwikkelen, in reactie op de onderliggende economisch-maatschappelijke evolutie.

In een volgend stadium wordt de 'conjunctuur' van de mode dan inderdaad vergeleken met de economische en sociale conjuncturen. In dit verband wordt een beperkte selectie van economische en sociale parameters vergeleken met de 'conjunctuur' van de modetrends. De uiteenzetting zet in met een relativiserende noot in verband met het begrip 'golven'. Er is ten eerste de onenigheid van economen over het bestaan überhaupt van lange golven. Ten tweede is de bestudeerde periode, nl. 1964-1988, niet lang genoeg. Het onderzoek bevat slechts één hoogtepunt rond 1970 en één dieptepunt rond 1985. Daardoor, zo vinden de auteurs, kunnen zij zich buiten de discussie over het al dan niet bestaan van de lange golf houden.

Wat de economische parameters betreft komen eerst die aan bod die stijgen in de recessie. Zo zijn er hoge positieve correlaties gevonden tussen de evolutie van het grijs-zwart cluster en de index van de consumptieprijzen, de Belgische import- en exportcijfers en met de werkloosheidscijfers. Met deze laatste vertoont het oranje-geel cluster dan weer een hoge negatieve correlatie.

Vervolgens komen de parameters aan bod die dalen met de recessie. Het oranje-geel cluster volgt nauwgezet de daling van het BNP die vanaf 1970 is ingezet en in 1980 haar dieptepunt bereikt. Ook het procentuele aandeel van de investeringen binnen het BNP is een parameter die zeer sterk korreleert met het oranje-geel cluster. Zowel de totale industriële produktie als de procentuele groei van de export van de geïndustrialiseerde naties (USA, EG en Japan) korreleren positief met het oranje-geel cluster. En verder komen in deze reeks nog de correlaties aan bod van het oranje-geel cluster met bestellingen in de nijverheid, het verschil in export en import, bezettingsgraad van de nijverheid en met het aantal bouwtoelatingen. En naast dit alles zijn er volgens de auteurs nog correlaties die aantonen dat de recessie greep krijgt op wel zeer uiteenlopende gedragspatronen. Zoals bijvoorbeeld de vastgestelde correlatie tussen de grijs-zwart cluster en de consumptie van zoetigheid. Ook in de mate dat demografische gegevens, zoals geboorte- en huwelijkscijfers door de lang aanhoudende recessie bepaald zijn, ligt het voor de hand een correlatie te vermoeden met de eveneens aan de recessie gebonden modetrends. En inderdaad, de cijfers van Gaus tonen aan dat naarmate de aantrekkelijkheid van het kleur- en bloemenrijke oranje-geel cluster verdwijnt, ook de aantrekkelijkheid van het huwelijk verdwijnt, en dit in een omgekeerde beweging vanaf 1983. De correlatie tussen het zelfmoordcijfer en het grijs-zwart cluster is verbluffend hoog, aldus de auteurs, alsook de negatieve correlatie met het oranje-geel cluster.

Na een vergelijking van de eigen bevindingen met de resultaten van internationaal onderzoek i.v.m. mode wordt het boek afgesloten met een overzicht van het bestaand cijfermateriaal over de impact van de lange golf in de evolutie van de mode.

Alle fundamentele vooronderstellingen waarop dit onderzoek gebaseerd is staan op dit ogenblik hevig ter discussie. De auteur kent deze discussies duidelijk want hij verwijst ernaar om ze vervolgens compleet te negeren. De lezer wordt op dit punt meerdere keren met een kluitje in het riet gestuurd. De noodzaak om de discussie te voeren over het al dan niet bestaan van de lange golf doet zich hier niet voor aldus de auteurs omwille van het feit dat de door hen bestudeerde periode te kort is. Toch worden alle statistieken en correlaties ten tonele worden gevoerd met de uiteindelijke bedoeling ze te interpreteren tegen de achtergrond van de lange golven. Waarom lange golven dan wel en korte golven geen gedragsverandering zouden veroorzaken blijft ook hier geheel onopgehelderd.

Dan is er nog het 'kip en het ei'-probleem. Er is, en dat geven Gaus e.a. ook toe, geen afdoend bewijsmateriaal dat de conjuncturen de gedragsveranderingen veroorzaken. Toch kozen de auteurs voor de voorstelling van de zomerjurk omdat die 'in hoge mate en zeer duidelijk de maatschappelijke veranderingen weerspiegelt'. Mode wordt in het gehele boek door opgevat als louter afspiegeling van iets anders. En dat andere is de smaak van de massa die op haar beurt dan weer een afspiegeling is van de economische conjunctuur. Het lijkt me alsof er hier duidelijk een oorzaak-gevolg richting is aangegeven. Ook de a-historische theorie van Gaus over het 'krisisgedrag' is gebaseerd op deze causale relatie: mensen ontwikkelen onbewust een respons op de

sociaal-ekonomische omstandigheden. En wat doen de auteurs met het historische gegeven dat attitude- en gedragsveranderingen zich vaak voordoen in relatief stabiele periodes en min of meer onveranderd blijven in tijden van ekonomische verandering. Al deze discussies lijken de overtuiging van Gaus en zijn onderzoekers niet aan te tasten. De auteurs hebben aan hun eigen bevindingen genoeg. Bij het doen van zoveel ontdekkingen zijn ze diep aangeslagen. Al deze korrelaties overschouwend schrijven ze: "Uns bleibt nichts als das Staunen". Gaus en zijn onderzoekers behoren duidelijk tot de groep wetenschappers die de waarheid ontdekt, niet tot hen die wetenschappelijke feiten construeren. Al deze korrelaties *bewijzen* het bestaan van *absolute fenomenen*. Ze tonen onweerlegbaar aan dat mode geen autonoom systeem is, dat modegedrag krisisgedrag is en dat zelfs 'persoonlijke' preferenties bepaald worden door sociaal-ekonomische factoren. Het is pas door een betere kennis van de korrelatie van de modekenmerken met maatschappelijke en ekonomische parameters dat men konkreet kan ervaren hoe de modekenmerken zelf in het maatschappelijk beeld passen, zo schrijft Gaus. Gaus zweert bij het vinden van korrelaties. Het is echter bekend dat men tussen de meest toevallige fenomenen korrelaties kan vinden. Ten tweede kan men elke gegeven dataset op meerdere manieren interpreteren. Voor wat betreft de resultaten van de onderzochte periode plaats ik hier, naast de interpretatie van Gaus e.a. die verwijst naar het 'krisisgedrag', een andere. In hun verhaal ontkennen de auteurs volledig de mode als een realiteit die zelf in staat is de sociale werkelijkheid te organiseren en te creëren. Zij zien mode enkel als uitdrukking van een andere realiteit, de ekonomische. In volgende interpretatie probeer ik juist recht te doen aan het systeem van de mode zelf en de rol van de professionelen of de 'culturele intermediairen' daarin. Men kan volgens mij moeilijk voorbij aan het feit dat de grammatica van de preferenties en van de subjectieve disposities van mensen voor een groot stuk bepaald wordt door het systeem van de mode zelf. Mensen 'kiezen' meestal voor kleuren op het moment dat deze kleuren 'in de mode zijn' en dat geldt ook voor de kleuren geel en oranje en vervolgens voor grijs en zwart. Sommigen doen dit omdat ze door het herhaald contact geleerd hebben deze kleuren echt mooi te vinden. Anderen omdat ze nu eenmaal niet anders kunnen wegens gebrek aan alternatieven op de markt. De statistieken van Gaus geven inderdaad vrij goed de geschiedenis van de na-oorlogse mode weer, maar mijns inziens niet meer dan dat. Dat de hippiemode, inderdaad gekenmerkt door gele, rode, oranje kleuren, bloemmotieven enz..., haar hoogtepunt bereikte aan het begin van de jaren zeventig om daarna stilaan plaats te maken voor de sombere zwart/grijze punkmode hoeft nog niet naar 'krisisgedrag' te verwijzen of hoeft zeker geen "bewijs" te zijn van het bestaan van een onbewuste subjectieve respons van massa's vrouwen op de onderliggende ekonomisch-maatschappelijke evolutie. In wat volgt interpreteer ik deze gegevens als een proces in de tekenproduktie in het culturele veld dat haar eigen dynamiek kent.

De opmars van 'vrolijke' ronde motieven en felle gele, rode en oranje kleuren in de mode tijdens de jaren zestig kadert in een ruimere culturele beweging van antiburgelijkheid in die tijd. Deze culturele beweging werd reeds in de jaren vijftig voorbereid binnen het veld van de kunsten (1). De vrij radicale literaire moderniseringsbewegingen van de jaren vijftig zetten zich af tegen de klassieke en voornamelijk ook christelijke traditie waarin eeuwige waarden voorop stonden. Zowel in de prozaliteratuur als in de poëzie werd de traditionele eenheid van wereld en literatuur onderuit gehaald (2). In de schilderkunst waren er voornamelijk twee bewegingen die het klimaat in de jaren vijftig zouden gaan bepalen. Rond de groep *Jeune Peinture*

Belge en in het kielzog van de Cobra-beweging evolueerde de kunst steeds meer naar een contestatie en een negatie van de traditionele uitdrukkingsmiddelen (3). Buiten het artistieke circuit was het rustig in de jaren vijftig. In het gezin lag de rolverdeling onder de leden vast. De man ging werken, de vrouw verzorgde de kinderen. De kinderen gehoorzaamden de ouders. De mobiliteit was eerder gering. Het leven speelde zich in hoofdzaak in de eigen buurt af. Het is voornamelijk in de zestiger jaren dat eerder genoemde houding van baldadige anti-burgelijkheid meer algemeen wordt. Ze wordt in hoofdzaak gedragen door de nieuwe maatschappelijke categorie 'jeugd'. Deze anti-burgerlijkheid kwam bij de jongeren niet alleen tot uiting in hun ideeën over een andere maatschappij, ze wilden deze houding vooral ook in hun kleren tot uitdrukking brengen (4). De behoefte aan een specifieke jongerenmode was groot. In de creatie daarvan speelde Mary Quant een belangrijke rol. Zij ontwierp de minirok en voerde haar ontwerpen uit in felle kleuren en opvallende kronkelende motieven. Haar stijl stond radikaal tegenover de klassieke 'dameslook'. En al snel werd de Quantstijl dominant in de zestiger jaren. Reeds in 1963 ontving zij de aan couturiers uitgereikte Sunday Times Fashion Award (5). Begonnen in de marges van het veld van de mode werd ze tot toonaangevend ontwerper geconsacreerd. De Londense jongerenmode nam de voortrekkersrol van de Parijse haute couture geleidelijk aan over. De korte mouwloze, kraagloze jurkjes in felle kleuren en vrolijke bloemige motieven werden zowel door de couture, de betere prêt-à-porter als door de goedkope confectie overgenomen en bepaalden in de loop van de zestiger-zeventiger jaren het modebeeld. Maar ondertussen was er al weer een nieuwe generatie jongeren en dus een nieuwe jeugdstijl in wording. In de eerste helft van de jaren zeventig ontstond er een nieuwe subculturele punkmode die zich in eerste instantie concentreerde rond de scène van de popmuziek. Verzet tegen disciplineren lag aan de basis van het punkfenomeen.⁶ Op deze scène wilde men provoceren en choqueren en dit door middel van afwijkende muziek, afwijkend uiterlijk en gedrag. Niet zozeer de vorm, noch de inhoud of de boodschap -als die er als is- maar afwijken op zich is genoeg om de gemoederen te verhitten (7). Van de dominante mode -bestaande uit korte, felgekleurde jurkjes in bloemmotieven- week men af door gebruik te maken van de kleuren zwart en grijs, van lange lompen bedrukt of beklad met hoekige, scherpe motieven en tekens. Vivienne Westwood, nu grande Dame in de modewereld, begon als anarchistische oproerkraaister, ontwierp haar eerste punk-creaties voor the Sex Pistols. Vanuit deze kern ontstond er enerzijds een heuse jongerencultuur. Anderzijds werd deze Londense punkmode een belangrijke inspiratiebron voor de 'grote' mode. Reeds in 1977 veroverde de punkmode de couture catwalks en de voorpagina's van de modebladen. Toonaangevende mode-ontwerpers als Zandra Rhodes, Thierry Mugler, Claude Montana en Jean-Paul Gaultier lieten zich allen inspireren door de controversiële Punklook. En vanuit de 'grote' mode verspreidden de sombere kleuren en de hoekige en scherpe motieven zich steeds verder over de verschillende segmenten in het modeveld tot ze ook de massamode bereikten. Dit proces zette zich door tot aan het eind van de jaren tachtig. Dat er in de jaren tachtig zoveel zwart en grijs werd gedragen heeft meer te maken met de 'democratisering' van een modetrend dan met de manifestatie van een onbewust, wetmatig krisisgedrag. Van een steeds terugkerende systematiek kan al zeker niet gesproken worden omdat het onderzoek inderdaad niet aangeeft wat er in vorig 'dallen' werd gedragen.

Bij wijze van slot nog één bedenking: als het systeem van de mode dan zo weinig impact heeft op de articulatie van smaak en preferenties, of als het, aldus Gaus e.a.,

eigenlijk fout is om te spreken van een systeem in de mode - "Het is niet in de mode , maar in de smaak van de massa dat het eigenlijke 'systeem' zit. De mode is slechts de uiting van deze smaakverschuiving" - waarom reageren mannen dan zo anders? Als men een analyse zou maken van het mannenpak over dezelfde 25 jaar, dan krijgt men een totaal ander beeld. Mannen 'kiezen' op het hoogtepunt van de conjunctuur voor sombere pakken. In de loop van de jaren tachtig, in de neergaande fase van de golf, wordt de mode voor mannen langzaam kleuriger. Vertonen mannen dan geen 'krisisgedrag', of een omgekeerd crisisgedrag? Waarom vertoont hun smaak dan zo'n totaal ander 'systeem'. Of heeft de lange golf een andere impact op mannen dan op vrouwen? En vertaald in klassetermen luidt de vraag als volgt. Waarom blijkt de lagere klasse, van wie men zou kunnen zeggen dat ze permanent in een zekere armoede toestand leeft, en die aldus de logica van Gaus e.a. continu een soort crisisgedrag zou moeten vertonen, een voorkeur te hebben voor felle en fluoriserende kleuren en vrolijke motieven.

De lawine aan cijfers ten spijt, echt overtuigen doet het boek niet.

Christine Delhaye

VOETNOTEN

- (1) Terreehorst, Pauline (1990), 'De Pantoffels van Ali Baba. Van de jaren 60 naar de jaren 90', in: Terreehorst (red.), *Modus. Over mensen, mode en het leven*. Amsterdam: De Balie, p. 14.
- (2) Reynebeau, Marc (1988), 'Vlaanderen: het laatste decennium van het monopolie', in: *De fifties in België*, Agora/Service Boekhandel, pp. 214-223.
- (3) Van Calster, Paul (1988), 'Abstracte kunst wordt respectabel', in: *De fifties in België*, Agora/Service Boekhandel, pp. 224-233.
- (4) Terreehorst, Pauline, *ibidem*, p. 16.
- (5) Maso, Benjo (1987, mei), 'Jeugdcultuur en de ontwikkeling van de mode', in: *Jeugd en Samenleving*, p. 322.
- (6) Allegaert, Patrick, Luc Vanmarcke (1987), 'Tussen Poussin en Punthelm. Over jeugdsubculturen', in: Patrick Allegaert, Luc Vanmarcke, (red.) *Tussen Poussin en Punthelm. Opstellen over cultuur*, Leuven-Amersfoort: Acco, p. 33.
- (7) Janssen, Jacques (1987, mei), 'What hempen homespuns have we swaggering here?! Jeugdkleding als totemcultuur', in: *Jeugd en Samenleving*, p. 280.

DOOM, R. (ed.), *Stabiliteit, ontwikkeling en democratie: conflictpreventie en beheersing in het zuiden*, VUBpress, 1994.

Een realistische inschatting geven van de complexiteit van de problemen in verband met ontwikkeling, stabiliteit en democratie in wat men de Derde Wereld placht te noemen is volgens de inleider de hoofdbedoeling van dit boek. De verschillende auteurs zijn daar dan ook grotendeels in geslaagd. Het enige wat men hen zou kunnen verwijten is dat zij het inzicht in het verband tussen deze drie fenomenen nog hadden kunnen vergroten als zij hun hoofdstukken daadwerkelijk vanuit een comparatief perspectief hadden benaderd. Op die manier zouden steeds weerkerende factoren van stabiliteit (zoals legitimiteit, economische ontwikkeling en mate van democratie) geplaatst kunnen geweest zijn tegenover factoren die eigen zijn aan de bestudeerde landen of regio's maar die eveneens de kansen op stabiliteit, democratie en economische groei in grote mate kunnen beïnvloeden. Toch blijft het werk ondanks het ontbreken van deze eenduidige comparatieve invalshoek een aanrader voor eenieder die meer inzicht wil verwerven in de complexe relatie tussen stabiliteit, democratie en economische ontwikkeling. Het eerste hoofdstuk vormt hiervan een mooi voorbeeld. Daarin wordt een duidelijk overzicht gegeven van de factoren die stabiliteit, democratie en legitimiteit in het Midden-Oosten zo problematisch hebben gemaakt. Daarvoor maakt de auteur gebruik van een aantal theoretische bevindingen waarin aandacht wordt besteed aan universele factoren van stabiliteit en aan factoren die cultuurspecifiek zijn. Door de toepassing van deze (14) factoren op het Midden-Oosten geeft hij een helder, volledig en sluitend beeld van de politieke problemen van deze regio en kadert hij deze in een breder theoretisch perspectief.

Dat perspectief ontbreekt in het hoofdstuk waarin de democratisering van Zuid-Afrika, Angola en Mozambique wordt besproken. Toch bevat het een aantal interessante analyses en wijst het op een aantal basisvragen die omtrent democratisering in het algemeen en deze in Afrika in het bijzonder gesteld moeten worden. De rol van legitimiteit, de civiele maatschappij en de economische ontwikkeling worden daarbij belicht.

"(..) Politieke machtswisselingen, hoe ingrijpend ook [brengen] zelden enige verandering (..) in de geografische werkelijkheid, en in de nood om als natie in die werkelijkheid te overleven". Deze zinsnede verwoordt op treffende wijze het imbrogio van etnische, economische en politieke spanningen in de Kaukasus. De auteur slaagt erin deze op een duidelijke manier weer te geven en naar de toekomst te kijken.

Eénzelfde complexiteit treft men aan in de Hoorn van Afrika. Dit is te wijten aan een complex geheel van factoren die elkaar soms op een fatale wijze hebben versterkt. De zeer beperkte legitimiteit van de staat als gevolg van de religieuze en etnische diversiteit van de regio, het groepsbelang als dominante factor in de besluitvorming en het spel van de grootmachten tijdens de Koude Oorlog gelden hier als voorbeelden. De auteur van dit hoofdstuk slaagt erin op een verhelderende wijze deze complexiteit te analyseren en in kaart te brengen en aan te geven hoe deze in grote mate een hypotheek op de toekomst van deze regio gelegd heeft.

Eenzelfde soort analyse wordt toegepast in het hoofdstuk omtrent de democratisering in Midden-Amerika. Daar geeft de auteur een scherp beeld van factoren die de reeds op gang zijnde democratisering fragiel maken. Een zwak socio-economisch draagvlak (in z'n lokale en internationale dimensie, cf. IMF, Wereldbank) en het blijvend belang van de militairen vormen daarbij de belangrijkste problemen. De auteur slaagt erin duidelijk aan te geven waar de overeenkomsten en de verschillen tussen de

verschillende betrokken landen zich situeren en hoe demilitarisering en welvaartsherverdeling voor de democratisering van al deze landen bepalend zullen zijn. Transitieprocessen geven een beeld van de manier waarop binnenlandse actoren reageren op het economische verval van hun staat wanneer zij dat verval grotendeels wijten aan de corruptie van een autoritair regime. Zoals de auteur in het hoofdstuk omtrent Liberia aangeeft, ligt de weg van het transitieproces bezaaid met wolfjizers en schietgeweren en is het helemaal niet zeker of de transitie ook tot democratisering zal leiden. Een autoritaire terugval (zoals de staatsgreep van Doe in Liberia) of complete anarchie (cf. Liberia vandaag) behoren tot de mogelijkheden. Eigenlijk geeft het voorbeeld van Liberia aan dat je met die transitieprocessen alle richtingen uitkan. Ze vernietigen misschien wel een oud systeem maar wat ze opleveren blijft onzeker.

Dat een socio-economisch draagvlak een noodzakelijke voorwaarde voor een stabiele democratie is, is op min of meer expliciete wijze duidelijk geworden in de voorgaande hoofdstukken. In het hoofdstuk omtrent de stabiliteit van de Asean-landen blijkt duidelijk dat het echter geen voldoende voorwaarde is. Integendeel, zoals de auteur duidelijk aantoonde, kan een sterk socio-economisch draagvlak gepaard gaan met het behoud van een autoritair regime. Sterker nog. Het bestaan van dergelijke regimes bleek, samen met de vorming van een veiligheidsgemeenschap tussen de Asean-landen, een belangrijke factor geweest te zijn in de opbouw van dat draagvlak. Interessant daarbij is evenwel dat de auteur de vraag opwerpt naar de blijvende aanvaardbaarheid van een autoritair regime voor een bevolking die er materieel steeds beter voorstaat.

Sprekende over democratie kan de vraag gesteld worden in hoeverre duidelijk is onder welke vorm deze georganiseerd moet worden en in welke mate dit betekent dat westerse constitutionele modellen toepasbaar zijn in landen waarin regionale loyauiteiten en politieke tradities doorwegen en waarin een westers model, zo is in Oost-Afrika gebleken, veelal alleen maar kan dienen om het democratisch blazoen van de betrokken landen op te poetsen. De auteur wijst dan ook terecht op de risico's die de "political conditionality" kunnen inhouden. Sinds het einde van de Koude Oorlog, die ook zijn stempel op Oost-Afrika heeft gedrukt, leggen de westerse landen immers sterk de nadruk op een snelle democratisering van de landen die hun steun wensen. De snelheid waarmee deze moet verlopen en de neiging dit te laten gebeuren volgens westerse maatstaven houdt in zich echter het risico op meer politieke instabiliteit in de toekomst. Of zoals de auteur zelf stelt: "een democratie wordt niet ingesteld; een democratie ontstaat, en dan nog maar omdat ze van onderuit afgedwongen werd".

Een voorbeeld van de moeilijkheden die bij democratisering opduiken vindt men terug in het hoofdstuk over Jemen. In dat land ging de democratisering gepaard met de samenvoeging van twee staten die er politiek en economisch totaal anders voorstonden. Daarnaast, maar dat is niet alleen voor dit land het geval, speelde het tribale element eveneens een belangrijke rol. Van echt centraal gezag is er immers in Jemen geen sprake. Voor de auteur betekent dit dan ook dat de democratie in Jemen "uniek is" en een "a-typisch model van partijpolitiek" vertegenwoordigt. En voor die definiëring brengt hij voldoende argumenten aan.

Het hoofdstuk dat handelt over de nieuwe wereldorde en de potentiële rol van de VN daarin is op zich van zeer grote kwaliteit maar het kost enige moeite om het te plaatsen in het kader van het thema van het boek. Dat is spijtig omdat de analyse die de auteur geeft over humanitaire interventie, de rol van de VN daarin en de daarmee verband houdende positie van deze organisatie in het post-Koude-Oorlog-tijdperk helder, volledig en boeiend geschreven is.

Kortom, "stabiliteit, ontwikkeling en democratie" is een boek met vele facetten, waarin op een overwegend heldere manier het thema van het boek geanalyseerd wordt en waarin de keuze van de verschillende auteurs de juiste was.

Bart Kerremans